

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР СВІТОВОЇ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

In the given article, presented by N. Polubatko, non-economical reasons of the world economic crisis, such as decline of the cultural and moral values, have been studied, as well as the development of the World capitalism system.

Незважаючи на достатньо суттєвий, особливо в умовах протікання фінансово-економічної кризи світового масштабу, період часу з її початку, серед експертів та науковців існують суттєві розбіжності відносно як причин цієї кризи, так і її природи.

Якщо брати до уваги економічний вимір її походження, то тут більшість експертів із суто формальної точки зору основною причиною і джерелом сучасної кризи вважають проблеми в американській економіці, спричинені різким скороченням заощаджень, зростанням дешевих кредитів, неадекватним споживанням та масовим неповерненням іпотечних кредитів, які в неконтрольованих обсягах надавалися банками у Сполучених Штатах.

Але головна проблема, на думку авторки статті, полягає в тому, що економісти фатально запізнюються із розпізнаванням проблем, із якими зіштовхнулися країни по всьому світу. Коли вже стало зрозумілим, що криза є економічною, її стійко продовжували називати фінансовою; коли суспільні хвилювання в Німеччині, Греції, Ісландії, Іспанії, Італії та Франції надали йому безперечно соціальний вимір, її з трудом назвали економічною. І лише навесні 2009 року дехто почав говорити про соціально-гуманітарну загрозу, але лише стосовно Східної Європи та Центральної Азії. Але і це визначення вже є застарілим. Все більше науковців визнають, що в цілому мова йде про глибинну цивілізаційну кризу.

Як зазначає провідний науковий співробітник ІСЕМВ НАН України О.Шморгун, «Головне – потрібно зрозуміти природу цієї кризи. Потрібно зрозуміти, що вона пов'язана з дуже складними тенденціями цивілізаційного масштабу, які абсолютно не вписуються в ту уявну картину світу, з якою ми жили останнім часом. Суть цього нав'язуваного міфу полягала в тому, що капіталізм має величезний потенціал оновлення, самовідтворення, що він легко здолає всі катастрофи, що йому не притаманні складні суперечності і взагалі продемонструвавши свої безперечні переваги після розпаду СРСР він начебто вступив в епоху практично безкризового прогресивного розвитку. Ці уявлення абсолютно не відповідають дійсності, оскільки вся історія 20-го сторіччя – це історія соціальних катастроф, пов'язаних з феноменом так званого фінансового імперіалізму, відриву банківського капіталу від промислового і наростаючого панування міжнародного лихварсько-позичкового капіталу, який виник ще наприкінці 19-го століття [1].

Як відомо, внаслідок бурхливого технологічного розвитку ХХ століття, кожен 30-40 років капіталізм суттєво оновлюється, змінюється його технологічна база, галузева та інституціональна структура, а разом з ними і функціональні зв'язки між суб'єктами господарювання на мікро-, мезо- і макрорівнях, відносини між сферами та регіонами світової економіки. Кожній ступені капіталізму властиві власні закономірності циклічного розвитку, власні форми криз.

* здобувач відділу трансатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Науковий керівник: проф. Камінський Є.Є.

Для того, щоб зрозуміти цивілізаційну природу сучасної економічної кризи, необхідно розглянути еволюцію капіталістичної системи протягом останніх тридцяти років.

Все почалося з того, що наприкінці 1970-х - початку 1980-х рр. в США, Великій Британії та ряду інших країн відбувся глибокий зсув «психології ринку» (термін Дж. Кейнса). Він полягав в тому, що головні суб'єкти ринку – ТНК – звільнилися від синдрому залежності, свого роду комплексу неповноцінності, що залишився у спадщину від Великої депресії 1930-х рр., і стали скидати окови кейнсіанських механізмів державного регулювання. Передумовами такого зсуву були чверть століття майже безперервного зростання об'ємів та ефективності виробництва на базі всеохоплюючого науково-технічного та організаційного прогресу і державного регулювання. Це призвело до формування потужного середнього класу, який зосередив у власних руках більшу частину національного багатства та доходів і забезпечував стійке зростання ринкового попиту.

Поштовхом до руху ринку спід опіки держави виявилася енергетична криза 1970-х рр., яка продемонструвала неефективність політики державного стримання цін на енергоносії. Саме тоді розпочалося справжнє зростання світової капіталістичної системи. Країни-виробники нафти об'єдналися в Організацію країн-експортерів нафти (ОПЕК) і підняли ціни на нафту з початку в 1973 р. – з 1,9 дол. а барель до 9,76 дол. за барель, а потім у 1979 р. у відповідь на політичні події в Ірані та Іраку з 12,7 дол. за барель до 28,76 дол. за барель [2].

Експортери нафти не очікувано отримали великий активний торговельний баланс, в той час як країни-імпортери були змушені фінансувати великі дефіцити. Ці гроші перероблялися комерційними банками із негласного схвалення західних урядів. Були винайдені євродолари і з'явилися великі офшорні ринки. Уряди почали надавати податкові та інші пільги міжнародному фінансовому капіталу для того, щоб повернути його з офшорних зон. Міжнародний кредитний бум скінчився спадом у 1982 році, але до цього часу фінансовому капіталу вже була надана свобода маневрування.

Розвиток міжнародних фінансових ринків отримав значний поштовх приблизно в 1980 р., коли Маргарет Тетчер та Рональд Рейган прийшли до влади з програмою відмови держави від регулювання економікою, надавши можливість ринковому механізму робити свою справу. Це означало введення жорсткої фінансової дисципліни, і першим результатом такої системи стало світове падіння і міжнародна криза заборгованості 1982 р., яка стрімко набирала обертів. Минуло декілька років перед тим як світова економіка змогла оправитися, в Латинській Америці говорять про втрачене десятиліття, але економіка змогла піднятися.

Починаючи з 1983 року і до початку сучасної кризи світова економіка переживала тривалий, майже безперервний, період експансії. Незважаючи на періодичні кризи, розвиток світових ринків капіталу пришвидшився і досяг такого рівня, що їх по-справжньому можливо назвати світовими або глобальними.

Можливо виділити декілька нових рис сучасного капіталізму, які не були властиві йому на попередніх етапах. Одною з них є швидкість комунікацій. Деякі дослідники, зокрема представник американської школи неомарксистів Д. Келнер, вважають, що завдяки новітнім технологіям наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. на Заході відбулася реструктуризація виробничих відносин, що призвела до нової форми капіталізму. Він пропонує називати цей етап «технокапіталізм», адже його характеризує перш за все те, що «нові технології, електроніка та комп'ютеризація приходять на зміну механічним пристроям та процесам, а інформація та знання відіграють все більшу роль в процесах виробництва, впливають на суспільний устрій та на повсякденне життя»[3, с. 170].

Але головна відмінність полягає у вільному руху капіталу. Оскільки фінансовий капітал є ще більш мобільним, аніж фізичні інвестиції, він займає привілейо-

ване положення: він може оминати країни, де існують високі податки та жорстке регулювання.

Як тільки завод побудований, його важко перемістити. І хоча ТНК користуються гнучкістю ціноутворення при русі коштів всередині компанії, а також можуть чинити тиск тоді, коли вони приймають інвестиційні рішення, але їх гнучкість незрівнянна з тією свободою вибору, якою користуються міжнародні інвестори, які здійснюють портфельні інвестиції.

Діапазон наявних можливостей також збільшується при русі до центру світової економіки, а не до її периферії. Всі ці фактори заохочують капітал до фінансових центрів і розподіляють його через фінансові ринки. Саме тому фінансовий капітал відіграє сьогодні таку важливу роль в світі, а вплив фінансових ринків в межах системи світового капіталізму постійно зростає.

Світова капіталістична система підтримується ідеологією, яка має корені в теорії бездоганної конкуренції. Згідно цієї теорії, ринки прагнуть до рівноваги, а рівноважне положення означає найбільш ефективний розподіл ресурсів. Будь-які обмеження свободи конкуренції знижують ефективність ринкового механізму, тому їх слід запобігати. Такому підходу для ідеології ринку, відомому як *laissezfaire*, на переконання Сороса, значно більше підходить термін ринковий фундаменталізм [2]. Він пояснює це тим, що фундаменталізм передбачає свого роду віру, яку легко довести до крайності. Ця віра у досконалість, віра в те, що будь-яка проблема має вирішення. Фундаменталізм передбачає наявність авторитету, який має досконале знання, навіть якщо це знання є недоступним для звичайних людей. Таким авторитетом є Бог, а в наш час його замінила Наука. Як і марксизм, ринковий фундаменталізм претендує на наявність наукового підґрунтя, яке в обох випадках сформувалося у XIX ст. З того часу люди багато чого усвідомили як у відношенні до меж наукового методу, так і відносно недосконалості ринкового механізму. Ідеологи марксизму та свободи підприємництва були повністю дискредитовані. Причому першою як наслідок Великої депресії і появи кейнсіанської економічної теорії була відкинута ідеологія *laissezfaire*. Марксизм зберігав свій вплив, не дивлячись на ексцеси сталінського правління, але після краху СРСР він зазнав майже повного краху.

На думку Сороса, відродження ринкового фундаменталізму можливо пояснити лише вірою в магічну властивість ринку, його «небачену руку», яка є ще важливішою, аніж наукове підґрунтя ринкового механізму.

Важливим фактором укріплення сил ринкового саморегулювання стало розширення зовнішньоторгових обмінів. На цій основі МВФ, створений в 1944 році як інструмент міжнародного сприяння державному регулюванню національних економік, був перетворений на власну протилежність і став інструментом тиску США на інші країни світу з метою досягти дерегулювання і повної відкритості. При цьому в ланцюгу ринків, що утворюють систему загального ринкової рівноваги, стрімко зросла роль фондової біржі, обороти якої набагато перевищили світовий ВВП.

Всі ці обставини сприяли виникненню в середині 1980-х нового типу економіки, яку, на думку авторитетного російського економіста Ю. Ольсевича, умовно можливо назвати «емісійно-борговою» [4]. Вона відрізняється перетворенням усіх товарних ринків (через систему торгів ф'ючерсами та деривативами) – від зерна до металів та нафти – в ринки суцільно фінансові, або спекулятивні.

Біржі тепер торгують не реальними об'ємами продукції з встановленими строками їх фактичної поставки, а цінними паперами, що були випущені під них. Останні представляють собою чисто фінансовий інструмент, який існує у власному віртуальному світі, оскільки наявність реального товару жодну зі сторін угоди на будь-якому її етапі не цікавить. Звідси, наприклад, бульбашка продовольчої кризи, що виникла на пустому місці і яка не мала нічого спільного, як потім

з'ясувалося, із загрозою голоду, фантом якого надувався в інтересах біржових гравців.

Таким чином, товарні біржі стали аналогом фондових, і торги на них підпорядковуються логіці фінансових спекуляцій.

Теж саме відбулося і з капіталізацією компаній, чії показники використовуються майже виключно в спекулятивних цілях.

Для того, щоб ринок був спроможним до саморегуляції і самостійного, без втручання держави, подолання диспропорцій та часткових кризових явищ і недопущення при цьому загального колапсу, необхідна високий ступень динамізму та еластичності усіх ланцюгів господарства в технічному, інституціональному та психологічному аспектах.

Це можливо за наявності таких суб'єктивних передумов:

- вкорінена серед широких верств населення довіра до ринкової системи господарювання та її інститутів;
- широко розповсюджене прагнення до вільної підприємницької діяльності в усіх її проявах;
- домінування в бізнесі духу науково-технічного та організаційного новаторства;
- панування психології компромісу у відносинах підприємців та найманого персоналу при розподілі доходів та визначенні умов труда;
- високий рівень мобільності населення, та його готовність змінювати місто та рід діяльності, обновляти споживання та сам образ життя.

Можливо припустити, що на початку 1980-х рр. такий відносно вільний та само регульований ринок дійсно сформувався в Сполучених Штатах і невеликій групі високо розвинутих країн. Але це стало приносити не тільки очікувані позитивні результати, але й неприємні сюрпризи:

По-перше, розпочалося інтенсивне розмивання середнього класу. Доходи носіїв «інтелектуального капіталу» - лікарів, адвокатів, менеджерів, дослідників, програмістів і т.п. – стрімко зростали, а у більшості представників цього класу вони залишалися на попередньому рівні, або навіть зменшувалися. Стійкість сукупного ринкового попиту різко понизилася, вона знов почала коливатися разом із зайнятістю.

По-друге, утворилася система контролю американських корпорацій над глобальним науково-технічним потенціалом та фінансовими потоками, що деформує міжнародну конкуренцію і перешкоджає підтримці глобальної ринкової рівноваги. Так, наприклад, із 100 найбільших в світі ТНК 25 – це американські ТНК. На долю п'яти американських ТНК серед 25 найбільших ТНК світу приходиться 35,5% сукупних активів і 27% зарубіжних продажів [5, с. 53].

По-третє, багаторазово збільшився об'єм глобального капіталу, який завдяки дерегулюванню вільно і непередбачено пересувається по всьому світу і спроможний не тільки поповнювати, але й не очікувано створювати найгостріші дефіцити фінансових ресурсів і призводити до падіння національних ринків. За оцінками фахівців, в структурі капіталу, що обертається на світових фінансових ринках, частка активів, безпосередньо пов'язана з реальною економікою, становить лише 6-8%. Решта – 92-94% - кваліфікується як спекулятивний капітал. Його потоки останнім часом зростали темпами у 15-20% за рік [6, с. 287].

Іноземці, які відвідують США, часто відмічали такі риси національної психології, як енергійність, експансивність, динамізм, прагнення до новизни і новаторства, оптимізм, готовність до ризику. І це не дивно, адже найбільш активні і сміливі люди і відправлялися з Європи за океан в пошуках щастя, благополуччя, багатства і протягом 200 років перетворили дикі простори в головний центр світової економічної системи.

Але у цієї медалі є і зворотній бік: недоліки людської психіки часто є продовженням її достоїнств. Якщо обмежувальні рамки є слабкими, а саме до цього і призвела ідеологія ринкового фундаменталізму, то енергія і експансивність становляться агресивністю, прагнення до новизни і готовність до ризику – авантюризмом, пошуки благополуччя обертаються алчністю, а оптимізм – легковажністю. Концентрованим проявом негативних властивостей американської психології в сфері господарювання можливо вважати такі особливості масової поведінки, як слабка схильність до збереження і прагнення до споживання в борг.

Досліджуючи проблему «недозбереження» на американських матеріалах, відомий економіст, нобелівський лауреат Дж. Акерлоф пояснює це явище загальнолюдським прагненням «відкладати жертви на майбутнє». Він пише: «...люди (та тварини) значно з меншим бажанням відмовляються від поточних задовольень, ніж погоджуються на обмеження в майбутньому» [7, с.467-468]. За такою психологією прийняття рішення зберігати відкладається зі дня на день і в результаті не реалізується. Для американців так воно і є. І якщо до середини 80-х американці зберігали близько 7–9% своїх поточних доходів, то пізніше норма поточних заощаджень почала неухильно скорочуватися, упавши 2001 року нижче від 0% (за рахунок кредитів). Для порівняння: наприклад, в Німеччині вони складають 13% доходу, в Японії – 18%, а в Китаї доходять до 30%.

Натомість американці є чемпіонами по заборгованості. З середини 1980-х американці фактично не лише не повертали кредити, а навпаки, нарощували їх темпами, що значно випереджали як темпи зростання їхніх доходів, так і темпи зростання ВВП.

Задавлена агресивною рекламою сучасна американська економіка орієнтована на інстинкти та стереотипи поведінки так званих «шопінгоголіків» (за визначенням американських психіатрів), які власною купівельною активністю, яка є непомірною до їх доходів, протягом останніх 10-15 років «американського процвітання» залізли у борги і спровокували кредитну кризу. Згідно статистиці сайту Credit.com, за десять років, починаючи з 1997 і по 2007 роки, борги американців за покупки, зроблені за допомогою кредитних карток, зросли на 75% і на кінець 2007 року досягли 972 млрд. дол. [8].

За даними досліджень американських психіатрів, опублікованих в 2006 р. в американського журналу «American Journal of Psychiatry», «шопінгоголіками» є більш ніж 10 млн. американців і вони є серед всіх верств американських споживачів – від найбільш бідних і до найбагатших [9].

На думку П. Кругмана, саме «шопоголіки» багато в чому і зумовили високу долю особистого споживання в структурі кінцевого використання виробленого ВВП – саме 70,3% станом на 2007 рік [10].

Ще одним важливим чинником глобальної економічної кризи, який вказує на її цивілізаційний характер, є подальше поглиблення кризи глобального корпоративізму. А це, перш за все, є глибокою кризою суспільної моралі й культури корпорацій.

Так, наприклад, Наприкінці 2008 р. Америка була шокована 50-мільярдна афера «філантропа» Бернарда Медова з фінансовою пірамідою т індексом НАС-ДАК. В 2007 Комісія з цінних паперів і бірж США завершила розслідування випадків популярного шахрайства типу «backdating», яке тривало більше року – топ-менеджери більше 140 американських компаній, використовуючи власні зв'язки, скуповували фондові опціони зростаючих акцій заднім числом (коли вони коштували дешевше). В жовтні 2006 р. в США за шахрайство і торгівлю інсайдерською інформацією до 24 років в'язниці був засуджений колишній виконавчий директор компанії «Енрон» Дж. Скіллінг. І таких прикрих випадків з кожним роком стає все більше.

На думку Сороса, одна з головних причин кризи капіталізму полягає в тому, що домінантною цінністю в світовій капіталістичній системі виступає гонитва за грошима.

Такий висновок американський «філантроп» робить виходячи з того, що сьогодні існують економічні агенти, при чому вони домінують в сучасному економічному житті, єдиною метою яких є заробляння грошей. Маються на увазі акціонерні товариства. Цими компаніями сьогодні керують професіонали, що застосовують принципи менеджменту лише задля максимізації прибутків. При чому ці принципи застосовуються абсолютно до усіх галузей людської діяльності, в наслідок чого менеджери компаній покупають та продають підприємства так само, як керуючі портфельних інвестицій в брокерських фірмах скуповують та продають акції. Корпорації, в сою чергу, включно ТНК, належать професійним керуючим портфелів, а єдиною метою володіння акціями є заробляння на них грошей. - «Люди бажають мати гроші і готові майже на все, щоб їх отримати, тому що гроші – це влада, а влада може бути самоціллю. Ті, хто преуспіли, - можуть навіть не знати, що робити із власними грошима, але вони принаймні можуть бути впевненими, що інші заздять їх успіху. Цього може бути достатньо, щоб продовжувати робити гроші до безкінечності, незважаючи на відсутність будь-якого іншого мотиву» [2].

Такої ж думки дотримується і академік НАН України Ю.М. Пахомов: «Капіталізм – перша в світі цивілізація, перша в світі модель, яка поставила у голову кута не споживацькі цінності, не споживацьку вартість, ...а гонитву за грошима як такими, за абстрактним багатством. А це – наркотик [11, с. 294].

Ринковим цінностям, констатує Сорос, надали статусу соціальних цінностей, але вони не спроможні виконувати цю функцію. Вони призначені для прийняття індивідуальних рішень в умовах конкурентного середовища, але вони погано підходять для прийняття колективних рішень в ситуації, що передбачає співробітництво наряду з конкуренцією [2].

Отже, підводячи підсумки аналізу розвитку капіталізму за останні тридцять років слід зазначити, що пом'якшення державного регулювання фінансових ринків призвело не до вільної конкуренції, але до захвату крупних корпорацій особами, схильними до агресії та надмірного ризику, та створенню кредитних пірамід. Дерегулювання зовнішньоекономічної сфери сприяло утворенню глобального капіталу, який характеризується руйнівним потенціалом. Все це разом і спричинило глобальну кризу, який загрожує перерости в системну кризу капіталізму.

Логічним наслідком перетворення фінансової сфери у провідну галузь економіки стало те, що поведінка абсолютної більшості споживачів, що долучилися до цієї стратегії, по мірі зростання їх благополуччя вийшла за межі чисто споживацьких орієнтирів і все більше становилася інвестиційно-спекулятивно зорієнтованою. Якщо символами попереднього розвитку економічних систем, коли «локомотивом» слугував реальний сектор, були вчені, інженери, висококваліфіковані працівники, то символами сучасної епохи стали «інвестори» та банкіри, які в попередні роки вважалися лихварями та спекулянтами.

Головним критерієм, що відрізняє сучасний капіталізм від його попередніх етапів, слугує всепоглинаюче стремління до успіху: посилення мотиву прибутку і проникнення його до сфер, де раніше переважали інші міркування.

Цивілізаційного масштабу ця криза досягла внаслідок того, що людина давно вже боїться не Бога, не царя, не докорів совісті, а відсутності грошей. Саме останнє призводить не лише до злиднів і соціального падіння, але й до неможливості реалізувати себе в мистецтві, політиці, соціально-культурній і професійній діяльності. Гроші, фінансовий важіль є визначальними у геополітиці, дипломатії, бізнесі, владі, не говорячи вже про повсякденне життя. І якщо Людство в цілому, і в першу чергу представники світової фінансової, політичної та інших еліт не зрозуміють хибність цього напрямку розвитку і не змінять свого споживчого та хижа-

цького відношення до існування, вже у недалекому майбутньому на Людство чекають значно серйозніші кризи, яки можуть призвести до повного знищення життя на планеті.

Список використаних джерел

1. Шморгун О. Світ переживає кризу цивілізаційної ідентичності, подолання якої вимагає якісно іншого суспільного ладу http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=95&op_id=1490#1490.
2. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 1999. - Электронная копия <http://capitalizm.narod.ru/>.
3. Уэбстер Ф. Теории информационного общества: Пер. с англ. – М., 2004.
4. Ольсевич Ю. Психологические аспекты современного экономического кризиса // Вопросы экономики. №3. Март. 2009. - с.39-54.
5. Супян В.Б. Времена великой депрессии наступают? // Международная жизнь. №4. 2009.- с.39-56.
6. Гальчинський А. Криза і цикли світового розвитку. – К., – 2009.
7. Акерлоф Дж. Поведенческая макроэкономика и макроэкономическое поведение // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т., 6 кн. /Сопред. Науч.-ред. Совета Г.Г. Фетистов, А.Г.Худокормов. М.: Мысль, 2004-2005. Т.V: Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов. Кн. 2.
8. http://www.credit.com/credit_information/debt_help/Five-Shocking-Credit-Card-Debt-Statistics.jsp.
9. <http://ajp.psychiatryonline.org/cgi/content/full/163/10/1806>.
10. Krugman P. After the Stimulus // The New York Times. 17.11.2008.
11. Пахомов Ю.Н. Вызов Запада человечеству на рубеже тысячелетий // Цивилизационная структура современного мира. В 3-х томах. Том I. Глобальные трансформации современности / Под ред. академика НАН Украины Ю.Н. Пахомова и д. фил. наук Ю.В. Павленко. – К., 2007.